

Οι διαστάσεις του Δημογραφικού Προβλήματος στην Ελλάδα

Δημήτριος Ε. Λώλης, Καθηγητής Μαιευτικής και Γυναικολογίας.

(Το παρόν άρθρο είναι μικρή περίληψη του βιβλίου "Υπογεννητικότητα", που εκδόθηκε από το συγγραφέα κατά το έτος 2001).

Η ανάπτυξη του θέματος της Δημογραφίας, του σημαντικότερου όλων των προβλημάτων που αντιμετωπίζει σήμερα η χώρα μας, είναι δύσκολη και πολύπλοκη.

Το έθνος μας κατά τη μακρόχρονη ιστορία του όχι μόνο αντιμετώπισε, αλλά και πλήρωσε ακριβά την υπογεννητικότητα. Ο ιστορικός Πολύβιος αναφέρει ότι «η υποδούλωση της χώρας μας στους Ρωμαίους

οφείλετο στην υπογεννητικότητα», αλλά και η Ρώμη, αργότερα, αυτοκτόνησε λόγω της εκούσιας ατεκνίας.

Για να δούμε, όμως, τι γίνεται σήμερα στον κόσμο, στην Ευρώπη, στα Βαλκάνια, στη χώρα μας.

Ο κόσμος εκτείνεται από τον πολύ νεανικό της Αφρικής ως το γηρασμένο της Ευρώπης (Εικ. 1 και 2).

Εικόνα 1. Μωρά ανά μητέρα σε κάθε Ήπειρο.

Το 1970 η τέταρτη σε πληθυσμό χώρα του κόσμου, η Ινδονησία, υιοθέτησε τον Οικογενειακό Προγραμματισμό για τον έλεγχο των γεννήσεων και κατ' επέκταση για την ανάπτυξή της. Από δημογραφική άποψη είχε επιτυχία: ο μέσος όρος των παιδιών ανά γυναίκα μειώθηκε από 5,6 σε 2,9. Η Κίνα από το 1979 εφαρμόζει την πολιτική του "ενός παιδιού".

Ο δείκτης γεννητικότητας στις ΗΠΑ το 1998 ήταν 2,07 (κυρίως λόγω μειονοτήτων), στην Κίνα ήταν 1,8 και στην Ινδία 3,24 (Αιμίλιος Νεγκής).

ΕΥΡΩΠΗ

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση η ανεργία και ο καταναλωτισμός είναι οι κύριες αιτίες μείωσης του αριθμού των γεννήσεων.

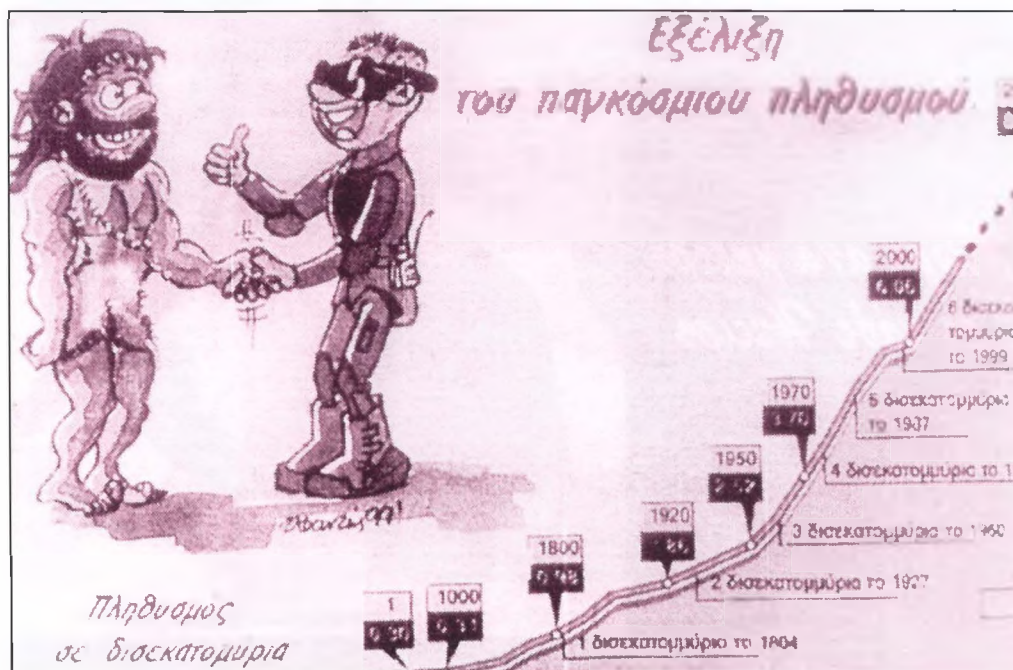
Το 1996 η Ιταλία υπήρξε η μοναδική χώρα παγκοσμίως, όπου ο αριθμός των ηλικι-

ωμένων ξεπέρασε εκείνο των νέων.

Τα τελευταία 10 χρόνια η γεννητικότητα παρουσιάζει κατακόρυφη μείωση στο σύνολο σχεδόν των 15 Χωρών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα είναι μόλις 1,53, ενώ το όριο για την αναπλήρωση των γενεών είναι 2,1 παιδιά. Το πιο εντυπωσιακό είναι, ότι καμία χώρα με εξαίρεση την Ιρλανδία δεν προσεγγίζει το συγκεκριμένο όριο.

Οι μειούμενες συνεχώς γεννητικότητα και θνησιμότητα αποτελούν παράγοντες μιας δημογραφικής επανάστασης, δηλαδή λιγότερα παιδιά και περισσότεροι ηλικιωμένοι. Ο πληθυσμός των συνταξιούχων (65+) θα αυξηθεί σε όλη την Ευρώπη και υπολογίζεται ότι το 2020 περίπου, τα άτομα άνω των 80 ετών με μεγαλύτερες πιθανότητες ασθένειας και εξάρτησης θα είναι 20 εκατομμύρια (Αιμίλιος Νεγκής).

Εικόνα 2. Εξέλιξη του παγκόσμιου πληθυσμού ανά τους αιώνες.

ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Κατά το τέλος της πολυτάραχης δεκαετίας του 1990 έως και σήμερα, η γονιμότητα στα Βαλκάνια (Ελλάδα, Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία) έπεσε σε επίπεδα χαμηλότερα των αναγκαιών για την αναπλήρωση των γενεών. Στην Αλβανία η γονιμότητα παρά τη μεγάλη μείωση που σημείωσε (45%), διατηρείται ακόμα σε σχετικά υψηλά επίπεδα (3,08 παιδιά ανά γυναίκα). Οι δημογραφικές διαφορές μεταξύ της Ελλάδας και των γειτονικών χωρών και ειδικά με την Αλβανία, την Τουρκία και τις χώρες της Μέσης Ανατολής, θα δημιουργήσουν ακόμα μεγαλύτερο πρόβλημα λαθρομετανάστευσης προς τη χώρα μας και κατ' επέκταση προς ολόκληρη την Ευρώπη (Κλέων Τσίμπος).

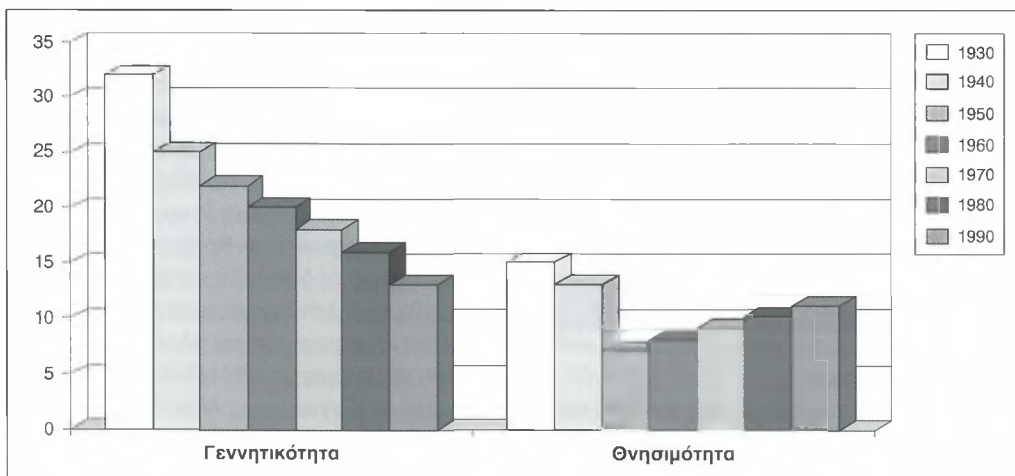
Το έτος 2025 ο πληθυσμός της Τουρκίας αναμένεται να φθάσει τα 98,7 εκατ. και της Αλβανίας (μαζί με Κόσσοβο και FYRUM) τα 12 εκατ., ενώ ο συνολικός πληθυσμός των χωρών της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής θα ξεπεράσει τα 685 εκατ., γεγονός που αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για

την αθρόα εισροή λαθρομεταναστών, όχι μόνο για την Ελλάδα αλλά και για ολόκληρη την Ευρώπη. Όλοι οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί της γης πολλαπλασιάζονται ραγδαία. Σήμερα, περίπου 1 στους 5 ανθρώπους είναι Μωαμεθανός. Ο μέσος δείκτης γεννητικότητας είναι 6 και κάθε 25 χρόνια διπλασιάζεται ο πληθυσμός, δηλαδή 833 φορές ταχύτερα σε σύγκριση με τον αναπτυσσόμενο κόσμο.

ΕΛΛΑΔΑ

Το φαινόμενο της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα αναφέρθηκε ως πρόβλημα για πρώτη φορά από τον ιστορικό Πολύβιο. Ο σπουδαίος αυτός ιστορικός σημειώνει ότι στην Ελλάδα υπάρχει αρνησπαιδία και ολιγανθρωπία και ότι ο εγωισμός και η φιλοχρηματία ώθησε τους ανθρώπους να ανατρέφουν μόνο ένα ή το πολύ δύο παιδιά, ώστε να μη δαπανούν μεγάλα ποσά για την ανατροφή τους. Ο αριθμός των γεννήσεων και η γεννητικότητα στη χώρα μας γνώρισε φθίνουσα πορεία κατά τη μεταπολεμική περίοδο (Σχήμα 1).

Σχήμα 1. Αδρός συντελεστής γεννητικότητας και θνησιμότητας στην Ελλάδα κατά τις δεκαετίες 1930-1990 (Αικ. Νεστορίδου, Αν. Ρουμελιώτου).

Το 1996, για πρώτη φορά στη μεταπολεμική περίοδο οι θάνατοι ξεπερνούσαν τις γεννήσεις και αντί για φυσική αύξηση του πληθυσμού της χώρας, είχαμε μείωση κατά 22 άτομα. Το 1998 η κατάσταση έχει αισθητά χειροτερεύσει, αφού οι γεννήσεις υπολείπονται των θανάτων κατά 1.774 άτομα (*Μανόλης Δρεττάκης*).

Η αναλογία των γυναικών που έχει μόνο ένα παιδί αυξήθηκε. Σήμερα, όλο και περισσότερα ζευγάρια αποκτούν ένα μόνο παιδί.

Η άποψη της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής είναι:

Αν οι δημογραφικοί δείκτες δεν βελτιωθούν και διατηρηθεί ο ίδιος δείκτης γεννήσεων του 1990 και αν δεν προκύψουν σημαντικά γεγονότα (πόλεμος, μετανάστευση), τότε ο συνολικός πληθυσμός της χώρας μας το 2015 θα είναι μειωμένος κατά 500.000 άτομα.

Η μείωση των δημογραφικών δεικτών, που άρχισε από το 1985, δημιουργεί σοβαρά πληθυσμιακά προβλήματα στη χώρα μας. Στην ελληνική κοινωνία με όλες τις κοινωνικές, πολιτισμικές και εθνικές αλλαγές οι οποίες συμβαίνουν, παρατηρείται σταδιακά τροποποίηση των κοινωνικών αξιών και θεσμών. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο των κοινωνικών αλλαγών συμπεριλαμβάνεται και η απόκτηση λιγότερων παιδιών ανά οικογένεια. Σε συνδυασμό με τη μείωση των γεννήσεων, λόγω ελάττωσης της ομάδας ατόμων αναπαραγωγικής ηλικίας, το μέλλον φαίνεται δυσοίωνο από δημογραφική άποψη.

ΑΙΤΙΑ

Δημογραφικά

Κατά τα 3/4 του 20ού αιώνα η Ελλάδα υπήρξε χώρα αποδημίας. Η αποδημία των Ελλήνων στη μεταπολεμική περίοδο συ-

νέβαλε ουσιαστικά στη μείωση της γεννητικότητας. Η εξωτερική μετανάστευση τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, αφήνοντας ένα έλλειμμα γύρω στο 1 εκατομμύριο άτομα συνέβαλε στη γήρανση και την αποδυνάμωση του πληθυσμού της Ελλάδας, αφού αποστέρησε τη χώρα από νέους ανθρώπους και επισώρευσε ηλικιωμένους και ανίκανους για εργασία.

Υπογονιμότητα

Διεθνώς, ένα ποσοστό 10-20% των ζευγαριών της αναπαραγωγικής ηλικίας είναι υπογόνιμα. Η υπογονιμότητα δεν οδηγεί μόνο στην υπογεννητικότητα της χώρας, αλλά έχει και σοβαρές ψυχολογικές επιπτώσεις στο ζευγάρι.

Κοινωνικά

Από τη δεκαετία του '60 και μετά η Ελληνίδα σπουδάζει, εργάζεται και μεταθέτει τη γονιμότητα, με συνέπεια αλυσιδωτές μεταβολές σχετικές με τη δημογραφική εξέλιξη και σύνθεση του ελληνικού πληθυσμού.

Για τη δημιουργία οικογένειας και την απόκτηση παιδιών βασική προϋπόθεση στη χώρα μας είναι η τέλεση γάμου. Παρατηρείται, όμως, συνεχής μείωση του αριθμού των ατόμων που τελούν πρώτο γάμο και μάλιστα σε ηλικίες ολοένα και μεγαλύτερες. Στη σημερινή βιομηχανική και μοντέρνα κοινωνία της ακοινωνησίας που ζούμε, με την κυριαρχία του πανσεξουαλισμού ήταν φυσικό να προκληθεί κρίση και στο θεσμό του γάμου. Η αφόρητη μοναξιά του σύγχρονου ανθρώπου, ο άκρατος φεμινισμός, οι δυσκολίες στο επαγγελματικό περιβάλλον της σημερινής γυναίκας, ο άμετρος εγωισμός και άλλα, έφεραν την κρίση στο γάμο με αποτέλεσμα την αύξηση των διαζυγίων (*κ.κ. Νεκτάριος*).

Το διαζύγιο αποτελεί ιδιαίτερης σημασίας βιοψυχοκοινωνικό πρόβλημα, που

συνεπάγεται τη διάλυση της οικογένειας με όλες τις δυσμενείς επιπτώσεις, μεταξύ των οποίων και η υπογεννητικότητα.

Τα τελευταία 50 χρόνια η αναλογία των διαζευγμένων ατόμων στο σύνολο του πληθυσμού δεκαπλασιάστηκε, εμφανίζοντας τάση συνεχούς αύξησης. Συγκεκριμένα, η σχέση των διαζευγμένων προς τους παντρεμένους από 1 προς 108 που ήταν το 1951, το 1991 αυξήθηκε στον 1 προς 40.

Σύμφωνα με στοιχεία, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης ζει σε νοικοκυριά όπου υπάρχει ένας μόνο γονιός. Οι κοινωνιολόγοι συνηθίζουν να λένε σ' αυτές τις περιπτώσεις, πως "οι μητέρες είναι οι γονείς και οι πατέρες οι προμηθευτές" (Νίνα Κομνηνού).

Στην Ελλάδα ο θεσμός της οικογένειας με την έννοια του "δεσίματος" μεταξύ των μελών της, ήταν και ευτυχώς παραμένει ακόμη πολύ ισχυρός. Όμως, τα τελευταία 20 χρόνια βλέπουμε να αναπτύσσεται μια νέα μορφή οικογένειας, η "μονογονεϊκή", που προέκυψε από τις αλλαγές των αντιλήψεων και στάσεων απέναντι στο γάμο. Αν συνεχιστεί η αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών, τότε θα επηρεαστεί βαθύτατα το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας και το μοντέλο της πολύτεκνης οικογένειας σιγά σιγά θα εκλείψει εντελώς από την ελληνική κοινωνία.

Οικονομικά

Η χαμηλή γεννητικότητα αυξάνει διαχρονικά τον αριθμό των ηλικιωμένων ατόμων στο σύνολο του πληθυσμού, επηρεάζοντας όλους τους τομείς της οικονομίας και της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής, όπως επίσης και τη λειτουργία της αγοράς εργασίας. Κατά τις εκτιμήσεις του ΟΟΣΑ, στο έτος 2000 το 17,1% του πληθυσμού της Ελλάδας ήταν άνω των 65 ετών και το έτος 2030 θα είναι το 24,6%, υπερβαίνοντας το μέσο όρο των χωρών του οργανι-

σμού αυτού (14,7 και 23,2% αντίστοιχα). Τα τελευταία χρόνια στο εργατικό δυναμικό εισέρχονται ετησίως περίπου 60.000 νέοι ηλικίας 15-24 ετών. Από την άλλη μεριά εξέρχονται αντίστοιχα από το εργατικό δυναμικό περίπου 80.000 άτομα λόγω συνταξιοδότησης, θανάτου ή άλλων αιτίων. Κατά συνέπεια, η δημογραφική εισοδος των νέων καλύπτει μόνο τα 3/4 των εξερχόμενων.

Υπολογίζεται ότι από τους αποχωρούντες από το εργατικό δυναμικό τα τελευταία χρόνια, το 12% έχει τριτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, ενώ το 29% είναι αγράμματοι. Από τους νέους που εισέρχονται στο εργατικό δυναμικό, ποσοστό 10,5% έχει τριτοβάθμια εκπαίδευση και μόνο το 1,2% είναι αγράμματοι (Νικόλαος Γλυτσός). Το φαινόμενο αυτό αντανακλάται στη σχετικά υψηλή ανεργία των πτυχιούχων της τριτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και στην κάλυψη πολλών θέσεων ανειδίκευτης εργασίας από μετανάστες.

Τα δημογραφικά ελλείμματα ίσως σήμερα ακόμη δεν είναι πιεστικά, όπως αναφέρθηκε, στο μέλλον όμως θα γίνουν (Νικόλαος Γλυτσός).

Ψυχολογικά

Παρά την εισοδο της γυναίκας στην αγορά εργασίας, η μητρότητα παραμένει ο κυρίαρχος ρόλος της.

Η υπογονιμότητα είναι μια ψυχοπιεστική συνθήκη που βιώνεται ως απώλεια και η οποία επηρεάζει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής των ανθρώπων που τη βιώνουν, λόγω του κινδύνου να αποστερηθούν τον ιερότερο ρόλο για τον οποίο οι άνθρωποι είναι ταγμένοι, εκείνου των γονέων!!

Τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες επιθυμούν να αποκτήσουν ένα παιδί προκειμένου να συμμορφωθούν με τις οικογενειακές και κοινωνικές επιταγές και να

εξασφαλίσουν τη διαδοχή των προγόνων τους. Ο Freud (1900) θεωρεί τα παιδιά ως το μοναδικό δρόμο προς την αθανασία, ενώ ανάλογη άποψη διατυπώνει και ο Πλάτων.

Το πόσο σημαντική είναι η γονιμότητα διαφαιίνεται από πολλές πηγές. Σε δύο γνωστά θεατρικά έργα αναδύεται τόσο η σημασία της γονιμότητας, όσο και ο ψυχικός πόνος που προκαλεί η στειρότητα.

Στη *"Γέρμα"* του Φρεντερίκο Γκαρσία Λόρκα, που γράφτηκε το 1934 και κατά το συγγραφέα αποτελεί το ζωντανό ποίημα της γονιμότητας από την οπτική της στειρότητας, η ίδια η επιλογή του ονόματος της ηρωίδας μαρτυρά την αντίληψη του Λόρκα για τις επιπτώσεις της υπογονιμότητας. *"Γέρμα"* στα ισπανικά σημαίνει άγονη γή. Το έργο καταδεικνύει την τραγωδία που βιώνει η Γέρμα, όταν οι προσπάθειές της να γίνει μητέρα αποτυγχάνουν. Αλλά και ο Ίψεν σε έργο του απεικονίζει μια σύζυγο που βιώνει ψυχολογική σύγχυση, όταν ανακαλύπτει ότι δεν μπορεί να αποκτήσει παιδιά (*Ζαΐρα Παπαληγούρα*).

Τα περισσότερα ζευγάρια αναφέρουν ότι η υπογονιμότητα επηρεάζει τη συζυγική τους σχέση.

Ιατρικά

Οι επιπτώσεις των εκτρώσεων στην υπογεννητικότητα είναι αφενός μεν άμεσες από τη μη γέννηση των εμβρύων, αφετέρου δε δευτεροπαθείς, λόγω της υπογονιμότητας η οποία προσβάλλει ένα ποσοστό γυναικών που υποβάλλονται σε εκτρώσεις.

Οι εκτρώσεις αποτελούν अपαράδεκτη επιστημονική μέθοδο ελέγχου των γεννήσεων. Παρατηρείται αύξηση της συχνότητάς τους σε άγαμες γυναίκες και μείωση ανάλογη με το μορφωτικό επίπεδο. Όσο περισσότερο μορφωμένες είναι οι γυναίκες, τόσο λιγότερες εκτρώσεις κάνουν.

Σύμφωνα με συντηρητικούς υπολογισμούς οι εκτρώσεις στη χώρα μας υπερβαίνουν ετησίως τις 200.000. Δηλαδή σε κάθε 1.000 γυναίκες της αναπαραγωγικής ηλικίας αντιστοιχούν 95 αμβλώσεις (*Δημήτριος Λώλης, Γεώργιος Αντωνάκης*), (Πίνακας 1). Υπολογίζεται ότι κάθε χρόνο πεθαίνουν παγκοσμίως 100.000 – 200.000 γυναίκες από επιπλοκές των εκτρώσεων.

Πίνακας 1. Ποσοστιαία αναλογία διακοπής εγκυμοσύνης (σε κάθε 1.000 γυναίκες ηλικίας 15-44 ετών).

Ολλανδία	5,6
Δ. Γερμανία	7,3
Καναδάς	10,2
Βρετανία	12,8
Τυνησία	13,6
Γαλλία	14,9
Αυστραλία	15,2
Πολωνία	16,5
Ιταλία	19,0
Ισραήλ	21,9
ΗΠΑ	27,4
Σιγκαπούρη	28,1
Κίνα	61,5
Ρουμανία	90,9
Σοβιετική Ένωση	181
Ελλάδα	140,0

Πηγή: Ινστιτούτο Alan Guttmacher 1988, Ελλάδα 95*. (*Κατ' εκτίμηση).

Η Ελληνίδα γυναίκα είναι εκτεθειμένη και υποβάλλεται σε άμβλωση 17 φορές πιο συχνά από την αντίστοιχη Ολλανδέζα, 13 από τη Γερμανίδα, περίπου 7 φορές πιο συχνά από τη Βρετανίδα, ακόμη και από

την κάτοικο της Αφρικανικής Τυνησίας.

Οι σοβαρότερες επιπτώσεις των εκτρώσεων στη σωματική και ψυχική υγεία των γυναικών και κατ' επέκταση και στο δημογραφικό πρόβλημα της πατρίδας μας, πρέπει να γίνουν αντιληπτές από όλους: από τα ζευγάρια, τους γιατρούς, τους πολιτικούς, τους υπεύθυνους για τη χάραξη της υγειονομικής πολιτικής, τους εκπροσώπους της Εκκλησίας, ώστε με συνδυασμένες ενέργειες να διαδοθούν τα μηνύματα του Οικογενειακού Προγραμματισμού στις γυναίκες και τους άνδρες του αναπαραγωγικού πληθυσμού (Δημήτριος Λώλης, Γεώργιος Αντωνάκης).

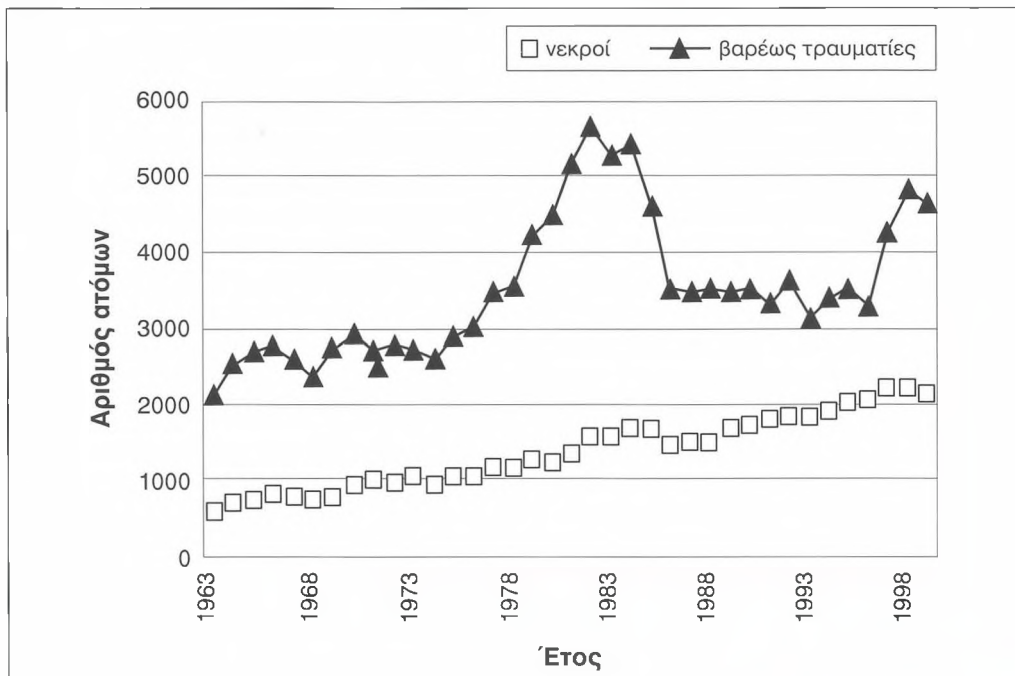
Οι φλεγμονές των έσω γεννητικών οργάνων και τα σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, λόγω της σεξουαλικής απελευθέρωσης αποτελούν σημαντικούς αιτιολογικούς παράγοντες υπογονιμότητας.

Άλλα αίτια

Η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, που παρουσιάζει αύξηση του αριθμού των νεκρών από τροχαία ατυχήματα.

Επίπτωση των τροχαίων ατυχημάτων στη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας. Κατά την περίοδο 1980-1993 ο αριθμός των τραυματιών στην Ελλάδα αυξήθηκε κατά 30%. Το ίδιο χρονικό διάστημα στην υπόλοιπη Ευρωπαϊκή Ένωση ο αριθμός των τραυματιών παρουσίασε μείωση κατά 9%. Οι αριθμοί είναι ιδιαίτερα σημαντικοί. Σε μια χώρα συνολικού πληθυσμού 10.000.000 περίπου με τεκμηριωμένο πρόβλημα υπογεννητικότητας και γήρανσης του πληθυσμού, χάνονται ετησίως 2.500 περίπου άνθρωποι (Ηλίας Λαμπίρης), (Σχήμα 2).

Σχήμα 2. Θύματα τροχαίων ατυχημάτων 1963-1999 (Ηλίας Λαμπίρης).

Περίπου 5.500 άνθρωποι τραυματίζονται βαρέως περνώντας στο περιθώριο της κοινωνικής ζωής, ενώ άλλοι 30.000 άνθρωποι, στην πλειονότητά τους άτομα νεαρής ηλικίας, που θα έπρεπε να έχουν όλη τη ζωή μπροστά τους, τραυματίζονται ελαφρότερα φέροντας, όμως, τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις του τροχαίου ατυχήματος. Κάθε χρόνο, μια πόλη με πληθυσμό όπως η Λαμία, χάνεται ή τραυματίζεται, "σβήνει" από το χάρτη μόνο εξαιτίας των τροχαίων ατυχημάτων. Είναι καιρός να γίνει κάτι! (Ηλιάς Λαμπίρης).

Παλαιότερα η χρήση ναρκωτικών ουσιών περιοριζόταν σε περιθωριακές κοινωνικές ομάδες, που αποτελούνταν συνήθως από άτομα μεγάλης ηλικίας. Τα σημερινά επιδημιολογικά δεδομένα δείχνουν σαφή μετατόπιση της χρήσης προς νεότερες ηλικίες, γεγονός που έχει προφανείς βιολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Τα δεδομένα από διάφορα πειραματόζωα δείχνουν συνήθως σημαντικές τοξικές επιδράσεις των παραπάνω φαρμάκων στην αναπαραγωγική λειτουργία (Μάριος Μαρσέλος).

Τα επιστημονικά δεδομένα που τεκμηριώνουν τη σχέση διατροφής με την αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών, αφορούν τις ποσοτικές εκτροπές της διατροφής, όπως την παχυσαρκία και τον υποσιτισμό.

Η επίδραση της παχυσαρκίας στην αναπαραγωγική ικανότητα των γυναικών δεν πρέπει να υποεκτιμηθεί. Πειραματικά και επιδημιολογικά δεδομένα υποδηλώνουν τη θετική σχέση της με διαταραχές του γεννητικού κύκλου, της υπογονιμότητας και της στειρότητας.

Ο χρόνιος υποσιτισμός αναστέλλει την ωοθυλακιορρηξία και οδηγεί στην εμφάνιση πρωτοπαθούς ή δευτεροπαθούς αμηνόρροιας (Βίκυ Μπενέτου, Αντωνία Τριχοπούλου).

Η έντονη φυσική άσκηση έχει συσχετισθεί με τη μείωση της αναπαραγωγικής ικανότητας της γυναίκας, η οποία εκδηλώνεται κυρίως με διαταραχές της έμμηνης ρύσης.

Η μεγάλη κατανάλωση καφέ και καφεϊνούχων ποτών έχει συσχετισθεί με την καθυστέρηση στη σύλληψη σε γόνιμες γυναίκες, που κάνουν προσπάθεια να τεκνοποιήσουν.

Επιδημιολογικές μελέτες έδειξαν ότι το κάπνισμα αυξάνει κατά 60% τον κίνδυνο υπογονιμότητας. Αξίζει να σημειωθεί, ότι οι καπνίστριες σε σχέση με τις μη καπνίστριες έχουν εμμηνόπαυση 1 έως 1½ χρόνο ενωρίτερα.

Η υπερβολική κατανάλωση αλκοόλ επηρεάζει την ποιότητα του σπέρματος των ανδρών και έχει αποδειχθεί ότι προκαλεί υπογονιμότητα στις γυναίκες (Δημήτριος Λώλης, Σοφία Καλανταρίδου).

ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ

Κοινωνικές

Λόγω της ελάττωσης του αριθμού των ατόμων αναπαραγωγικής ηλικίας και της μείωσης των γεννήσεων, το μέλλον της πατρίδας μας φαίνεται δυσοίωνο από δημογραφικής άποψης. Αναμένεται όλο και μεγαλύτερη μείωση των γεννήσεων, η οποία θα οδηγήσει σε περαιτέρω σμίκρυνση της οικογένειας, σε μεγαλύτερη

δημογραφική ωρίμανση και μαρασμό του ελληνικού κράτους.

Στη μάστιγα της υπογεννητικότητας υποκύπτουν και τα σχολεία της Ελλάδας και τα αποτελέσματα είναι πλέον ολοφάνερα στις αίθουσες των Δημοτικών της πρωτεύουσας και της περιφέρειας (*Αικατερίνη Μαθιουδάκη*).

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός, ότι στην τελευταία εξαετία κλείνουν κατά μέσο όρο 100 σχολεία το χρόνο παρά το σημαντικό και ολοένα αυξανόμενο αριθμό αλλοδαπών μαθητών, που από το 1993 μέχρι σήμερα εγγράφονται στις πρώτες τάξεις των ελληνικών σχολείων.

Το πρόβλημα καθρεφτίζεται, εξάλλου, και στους υποβιβασμούς των σχολείων. Τα μονοθέσια σχολεία, συνήθως, δεν έχουν περισσότερους από 1-8 μαθητές, ενώ αρκετά λειτουργούν με 2-3 παιδιά. Όταν το 1986 το κουδούνι καλούσε στις τάξεις τους μαθητές, περνούσαν το κατώφλι 144.751 "πρωτάκια", ενώ δέκα χρόνια αργότερα, το 1996, τα παιδιά της Α΄ Δημοτικού ήταν σε ολόκληρη τη χώρα 110.000.

Τα δεδομένα αποδεικνύουν ότι αν η Παιδεία ήταν Χρηματιστήριο, η Ελλάδα θα είχε πανικοβληθεί αφού όλοι οι δείκτες είναι πτωτικοί και ποτέ δεν παρουσιάζουν ανοδικές τάσεις. Οι μαθητές λιγοστεύουν, τα σχολεία κλείνουν, το διδακτικό προσωπικό ελαττώνεται (*Αικατερίνη Μαθιουδάκη*), (Πίν. 2).

Η μείωση της γεννητικότητας και η αύξηση της γήρανσης του πληθυσμού, είναι παράγοντες οι οποίοι ενοχοποιούνται για την κρίση του ασφαλιστικού συστήματος (*Ιωάννης Κυριόπουλος, Χαράλαμπος Οικονόμου*).

Η γήρανση του πληθυσμού της χώρας θα έχει αυξητική πορεία στο μέλλον και

Πίνακας 2. Η φθίνουσα πορεία του αριθμού των μαθητών Α΄ Δημοτικού (ενδεικτικές σχολικές χρονιές), (*Αικατερίνη Μαθιουδάκη*).

1986 - 1987	144.751 μαθητές στην Α΄ τάξη Δημοτικού
1995 - 1996	102.615
1996 - 1997	103.755
1997 - 1998	102.329
2000 - 2001	Λιγότεροι από 100.000

το 2020 το ποσοστό των ηλικιωμένων θα υπερβεί το 21% του συνολικού πληθυσμού.

Η γήρανση του πληθυσμού θα επιβαρύνει τους προϋπολογισμούς κοινωνικής ασφάλισης.

Η χώρα μας βρίσκεται σε ένα δύσκολο σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, όπου συναντώνται θάλασσες, ήπειροι και θρησκείες. Αποτελεί σημαντικό παράγοντα οικονομικής και πολιτικής σταθερότητας στα Βαλκάνια και στην Ανατολική Μεσόγειο.

Στις βαλκανικές, όμως, χώρες οι οικονομίες εξακολουθούν να δοκιμάζονται σκληρά. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού τους ζει κάτω από το όριο της φτώχειας αντιμετωπίζοντας εξαιρετικά σκληρές συνθήκες ζωής, χωρίς μάλιστα σοβαρές προοπτικές ταχείας βελτίωσης (*Νικόλαος Χασαπόπουλος*).

Αναλογίζεται κανείς πόσο ανθεκτικές θα αποδειχθούν οι δημοκρατικές δομές, που δημιουργήθηκαν τα τελευταία χρόνια στις χώρες αυτές.

Την επόμενη 20ετία οι ένοπλες δυνάμεις της χώρας μας πρέπει να λειτουργήσουν λαμβάνοντας υπόψη την αστάθεια

στα Βαλκάνια, την κάθε εξωτερική απειλή και τις υποχρεώσεις προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, το NATO και τους άλλους διεθνείς οργανισμούς.

Κατά την εκτίμηση της Διακομματικής Επιτροπής της Βουλής (1993), μέσα στα επόμενα χρόνια θα δημιουργηθεί σοβαρό πρόβλημα στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας λόγω της μείωσης του αριθμού των στρατευσίμων. Λόγω της υπογεννητικότητας, ολοένα και λιγότεροι θα εμφανίζονται για να υπηρετήσουν τη στρατιωτική τους θητεία.

Η μείωση του αριθμού των εφέδρων στρατιωτών θα επηρεασθεί ακόμα και από την εξαγγελθείσα μείωση της στρατιωτικής θητείας και αναμένεται η δύναμη του στρατού ξηράς να διαμορφωθεί τα επόμενα χρόνια ως εξής:

- το έτος 2004 σε 86.178,
- το έτος 2010 σε 78.888,
- το έτος 2015 σε 77.081,

έναντι των 108.000 που υπηρετούν σήμερα (Σταύρος Λυγερός).

Όταν ο Αριστοτέλης ρωτήθηκε γιατί η ισχυρή Σπάρτη, που πρώτη από όλες τις ελληνικές πολιτείες είχε συμβάλει στην απόκρουση των Περσών, δεν κατόρθωσε περί το 370 π.Χ. να αντισταθεί στους Θηβαίους, δεν δίστασε να αποδώσει την αποδυνάμωσή της στην ολιγανθρωπία και στον αποπληθυσμό που δημιούργησε το πολιτικό της σύστημα.

Ο μεγάλος φιλόσοφος δεν προέβλεψε πως δύο αιώνες αργότερα, το ίδιο φαινόμενο θα ήταν η βασική αιτία μετατροπής ολόκληρης της Αρχαίας Ελλάδας σε ρωμαϊκή επαρχία.

Η χώρα μας είναι γνωστό ότι επιδιώκει την ειρηνική συνύπαρξη με τους γείτονές της. Παράλληλα, όμως, με τα καινούργια αυτά δεδομένα θα πρέπει να εναρμονίζε-

ται η αμυντική στρατηγική αναθεώρησης των ενόπλων δυνάμεων της χώρας με την πρόσληψη και επαγγελματιών στρατιωτών, που θα καθορίσει τον αμυντικό προσανατολισμό της Ελλάδας για τα επόμενα 20 χρόνια.

Η γήρανση του πληθυσμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση αυξάνει την πίεση στα συνταξιοδοτικά συστήματα και τον προϋπολογισμό, εφόσον αυξάνεται ο αριθμός των συνταξιούχων και μειώνεται ο αριθμός των εργαζομένων.

Η Ευρώπη έχει τη δυνατότητα να λύσει το πρόβλημα του ελλείμματος του εργατικού δυναμικού με την προσέλκυση μεταναστών.

Διότι χώρες όπως η Γαλλία, η Γερμανία και η Ιταλία, καθώς είναι χώρες πολυπληθείς δεν διατρέχουν τον κίνδυνο φυλετικής αλλοίωσης του πληθυσμού τους με την ένταξη μικρού αριθμού ξένων μεταναστών στον εθνικό κορμό τους, μολονότι και στη Γαλλία το θέμα γίνεται αντικείμενο σχετικής πολιτικής εκμετάλλευσης.

Η χώρα μας, όμως, παρουσιάζει ιδιαιτερότητες, όπως π.χ. περιβάλλεται από χώρες χαμηλότερου κοινωνικοοικονομικού επιπέδου με κατά πολύ υψηλότερους δείκτες γεννητικότητας.

Το πόσο η υπογεννητικότητα στη χώρα μας έχει γίνει επικίνδυνη, φαίνεται από τη σύγκριση των τιμών του δείκτη γεννητικότητας μεταξύ των βαλκανικών χωρών και της Τουρκίας. Στην περίπτωση της Αλβανίας είναι διπλάσιος και στις Τουρκίας τριπλάσιος.

Το 1930 η Ελλάδα αριθμούσε 6,5 εκατομμύρια κατοίκους και η Τουρκία 13,5 εκατομμύρια. Σήμερα, οι αντίστοιχοι πληθυσμοί στην Ελλάδα είναι 10 εκατομμύρια κάτοικοι και στην Τουρκία 70 εκατομμύρια κάτοικοι.

Ο πρόεδρος της Τουρκίας Τουργκούτ Οζάλ είχε πει: «**Για τη Θράκη δεν χρειάζεται να γίνει πόλεμος, αφού μειώνεται συνέχεια ο ελληνικός πληθυσμός και κάποτε η περιοχή θα εγκαταλειφθεί**».

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Ο μεγάλος γιατρός και βιολόγος Alexis Garrel, προβλέποντας την επερχόμενη με την υπογεννητικότητα καταστροφή, έγραφε το 1983 στο κλασικό βιβλίο του **“Ο άνθρωπος, αυτός ο άγνωστος”**: «...και αν ακόμη η Ευρώπη καταφέρει να αποφύγει την αυτοκτονία του πολέμου, όμως με τη στείριότητα βαδίζει στον εκφυλισμό και την εξαφάνιση...». Και αλλού: «... η θεληματική στείριότητα των γυναικών και η αποφυγή στρατεύσεως των ανδρών, είναι χαρακτηριστικά συμπτώματα του εκφυλισμού ενός λαού, που οδεύει προς τον θάνατο...».

Όπως ελέχθη προηγουμένως, το φαινόμενο της υπογεννητικότητας στην Ελλάδα αναφέρθηκε ως πρόβλημα για πρώτη φορά από τον ιστορικό Πολύβιο.

Όσα παρατηρεί ο Πολύβιος το 2ο π.Χ. αιώνα, εν μέρει ισχύουν και σήμερα. Το κακό, λοιπόν, μπορεί να διορθωθεί μόνο με την αλλαγή νοοτροπίας, που μπορεί να υποβοηθήσει με τη λήψη δημοσιονομικών μέτρων. Η πρώτη δεκαετία του 21ού αιώνα προσφέρει μια τελευταία ευκαιρία στους πολιτικούς, στους επιστήμονες και σ' ολόκληρο το λαό να ενεργήσουν.

Τα τελευταία χρόνια προσφέρουν ένα στερνό “παράθυρο ευκαιρίας” για την επίλυση του δημογραφικού προβλήματος της χώρας μας.

Τα μέτρα του 1990 με το Ν. 1892 κρίνονται θετικά, όμως δεν αρκούν.

Η Πολιτεία οφείλει να λάβει μέτρα και

να μη μείνει θεατής του προβλήματος. Η επέμβαση είναι αναγκαία και τα μέτρα πρέπει να είναι μακρόπνοα και γενναιώδωρα, για να ανακοπεί η δημογραφική παρακμή του έθνους.

Η Εκκλησία ως πνευματικό ιατρείο μπορεί να φθάσει μέχρι τη ρίζα και να θεραπεύσει την πραγματική αιτία του προβλήματος, δηλαδή το αγωνιώδες κυνήγι της ευημερίας, που δεν σταματά ποτέ να μας κρατά συνεχώς ανικανοποίητους. Η φωνή της είναι σήμα συναγερμού, αφυπνίσεως, μετάνοιας και γενναίας απόφασης για αλλαγή πλεύσης και ανάληψης ευθυνών από τον καθένα προσωπικά.

Τα ΜΜΕ μπορεί να είναι το πρώτο βήμα, με διαφημιστικά σποτ στην τηλεόραση και καταχωρήσεις στον ημερήσιο και τον περιοδικό Τύπο. Αυτό, όμως, θα πρέπει να ξεκινήσει από την Πολιτεία. Όταν μια προσπάθεια έχει πολλούς υποστηρικτές, είναι βέβαιο ότι θα πετύχει.

Οι Μαιευτήρες-Γυναικολόγοι πρέπει να πρωτοστατήσουν στην προσπάθεια αυτή αποφεύγοντας τις εκτρώσεις –που γίνονται στη χώρα μας σε απαράδεκτα υψηλά ποσοστά– αποφεύγοντας ακόμα και άλλες επεμβάσεις, που πιθανόν να προκαλέσουν στείριότητα. Επίσης, υποβοηθώντας τα υπογόνιμα ζευγάρια με τις διάφορες τεχνικές ώστε να αποκτήσουν παιδιά.

Η Σεξουαλική Διαπαιδαγώγηση πρέπει να αρχίζει από την κούνια του παιδιού. Ο πρώτος δάσκαλος είναι η μητέρα. Η διδασκαλία της σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης είναι συλλογική, με την παρουσία Ιατρών εξειδικευμένων σε θέματα σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης, Μαιών, Νοσηλευτών, Κοινωνιολόγων, Κοινωνικών Λειτουργών και Εκπαιδευτικών, αλλά και από ομοειδείς ομάδες εφήβων (Δημήτριος Λώ-

λης, Γεώργιος Τσανάδης).

Η σεξουαλική διαπαιδαγώγηση από την προσχολική ηλικία μπορεί να βοηθήσει στην ομαλή ψυχοσωματική ανάπτυξη παιδιών και εφήβων, όπως και στην αποφυγή των εκτρώσεων και των επιπλοκών που αυτές συνεπάγονται. Επίσης, στην αποφυγή των σεξουαλικά μεταδιδόμενων νοσημάτων με θετικό αποτέλεσμα στην υπογεννητικότητα της χώρας μας.

Πιστεύουμε, ακόμη, ότι ένα ολοκληρωμένο και πλήρως αποκεντρωμένο **σύστημα Οικογενειακού Προγραμματισμού** ενισχύει πολύπλευρα και πολύτροπα, κατοχυρώνοντας συνάμα το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της ελεύθερης και υπεύθυνης τεκνοποίησης (Μιχαήλ Παπαδάκης).

Η κοινωνικοοικονομική συγκυρία αλλά και τα εθνικά προβλήματα –έντονα και επικίνδυνα αυτή την εποχή– θα πρέπει να ληφθούν υπόψη για τη ρύθμιση, μετά από πολύπλευρη μελέτη και με σχετικό χρονοδιάγραμμα του οξύτατου μεταναστευτικού προβλήματος στην Ελλάδα. Επ' ουδενί λόγω θα έπρεπε η ενίσχυση της γεννητικότητας να γίνει σε βάρος των εθνικών, κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων των Ελλήνων πολιτών. Αλλά ούτε και σε βάρος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των αλλοδαπών, συχνά θυμάτων σκληρής εκμετάλλευσης.

Επιπλέον, η Ελλάδα ως μικρή χώρα που είναι, δεν μπορεί, δυστυχώς, να αφομοιώσει μεγάλο αριθμό μεταναστών χωρίς να αλλοιωθεί η εθνική μας συνείδηση και να συσσωρευτούν πολυειδή προβλήματα. Άλλωστε, σε άλλη ιστορική περίοδο και ο Πολύβιος συνιστούσε τη μείωση των μισθοφόρων ώστε να ελέγχεται η κατάσταση.

Η προτεινόμενη από μερικούς ελληνοποίηση της πανσπερμίας των μεταναστών, που έχουν κατακλύσει τη χώρα μας, δεν

θα αποτελούσε ορθή αντιμετώπιση γιατί όχι μόνο δεν θα έλυσε το πρόβλημα, αλλά θα το περιέπλεκε δημιουργώντας και άλλα προβλήματα, ένα από τα οποία –το σοβαρότερο ίσως– θα ήταν η φυλετική αλλοίωση του ελληνικού πληθυσμού. Εκείνο που θα ήταν ενδεδειγμένο να γίνει, είναι η προσπάθεια προσέλκυσης αλλοδαπών ελληνικής καταγωγής, που ζουν και διαπρέπουν κυρίως στην Αμερική –περιλαμβανομένου του Καναδά– και στην Αυστραλία (Γεώργιος Ράλλης).

Η συμβολή των παλιννοστούντων ομογενών στο δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδας είναι σημαντική και ευπρόσδεκτη. Όμως, στο σύνολό του το δημογραφικό πρόβλημα για την Ελλάδα είναι το πλέον εκρηκτικό, κοινωνικό, ηθικό και εθνικό πρόβλημα (κ.κ. Άνθιμος).

Η Πολιτεία και η Εκκλησία οφείλουν να κάνουν το παν για να πείσουν και να βοηθήσουν τους Νεοέλληνες να αποκτήσουν πολλά παιδιά. Διαφορετικά, το μέλλον ενός ιστορικού λαού, του δικού μας ελληνικού λαού, είναι δυσοίωνα.

Δεχόμενοι τις παραπάνω θέσεις καταλήγουμε, ότι οι προοπτικές μπορούν σαφώς να αντιστραφούν και μάλιστα με επιτυχία μέσα από τρεις άξονες ενεργειών. Η πρώτη και βασική ενέργεια είναι η πληροφόρηση. Ο δεύτερος άξονας είναι τα διάφορα **θεσμικά, νομικά, οικονομικά και διοικητικά μέτρα** που πρέπει να πάρει η Πολιτεία. Οι λύσεις υπάρχουν. Η Διακομματική Κοινοβουλευτική Επιτροπή μαζί με πολλούς επιστημονικούς και κοινωνικούς φορείς έχουν δώσει αρκετές προτάσεις. Αναζητείται η πολιτική βούληση (Κων/νος Κουτσόπουλος).

Όμως, η λύση του δημογραφικού προβλήματος δεν μπορεί να γίνει πραγματικότητα χωρίς την επίλυση σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων. Στο ένα άκρο, για παράδειγμα, είναι η βοήθεια της οικογένειας

νειας. Η οικογένεια, θεσμός φυσικός, αιώνιος και αναντικατάστατος, είναι ο χώρος όπου γεννάται, ανατρέφεται, παιδαγωγείται, κοινωνικοποιείται και εξελίσσεται ο άνθρωπος. Δημιουργεί, δηλαδή, τις συνθήκες εκείνες που ακόμη και μόνες τους μπορούν να επιλύσουν το δημογραφικό πρόβλημα.

Στο άλλο άκρο βρίσκεται η σωστή διαδικασία ενσωμάτωσης των μεταναστών, που μπορεί να επιλυθεί με δημογραφική και μεταναστευτική πολιτική, όπου θα απορροφώνται όσοι ζουν, εργάζονται και ασπάζονται τον τρόπο σκέψης μας, αφού ενσωματωθούν στον ελληνικό τρόπο σκέψης και ζωής (Κων/νος Κουτσόπουλος).

Το ερώτημα όμως είναι: Θέλει η Ελλάδα σήμερα περισσότερους Έλληνες; Η χώρα με τα 10 εκατομμύρια κατοίκους, από τους οποίους οι 600.000 είναι άνεργοι, θα μπορεί να συντηρήσει 15 εκατομμύρια κατοίκους; Μήπως είναι και αυτή η αιτία που δεν δίνονται από την Πολιτεία τα απαραίτητα κίνητρα; (Θεόδωρος Ρουσόπουλος).

Σήμερα, περισσότεροι από 35.000 αλλοδαποί μαθητές φοιτούν στα Δημοτικά σχολεία της χώρας. Χωρίς καμία ρατσιστική διάθεση πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή στην Πολιτεία, η οποία πρέπει να σκύψει πάνω από το σημαντικότερο πρόβλημα της Ελλάδας στην αυγή του 21ου αιώνα. Για ποιους Έλληνες ετοιμάζουν την Ελλάδα του αύριο; Σε ποιους Έλληνες θα παραδώσουν την Ελλάδα οι σημερινές γενιές; Με ποιους τρόπους θα αναπληρωθεί ο πληθυσμός της χώρας; (Θεόδωρος Ρουσόπουλος).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Λώλης Δ.:** *Υπογεννητικότητα*. Εκδόσεις "Μ. Παρισάνου", Αθήνα 2001.
2. **Νεγκής Α.:** *Η Γηραιά Ήπειρος γηράσκει...*
3. **Τσίμπος Κ.:** *Η γονιμότητα στις βαλκανικές χώρες κατά το δεύτερο ήμισυ του 20ού αιώνα.*
4. **Δρεπτάκης Μ.:** *Η μεγάλη μείωση των γεννήσεων από το 1981 και μετά, κατέληξε σε φυσική μείωση του πληθυσμού το 1996 και το 1998 (μια ανάλυση για το σύνολο και τους νόμους της χώρας).*
5. **Μητροπολίτης κ.κ. Νεκτάριος:** *Κρίση γάμου – Αύξηση διαζυγίων και υπογεννητικότητα.*
6. **Κομνηνού Ν.:** *Οι μονογονεϊκές οικογένειες ως αίτιο υπογεννητικότητας.*
7. **Γλυτσός Ν.:** *Δημογραφικό πρόβλημα και αγορά εργασίας.*
8. **Παπαληγούρα Ζ.:** *Η ψυχολογία της υπογονιμότητας.*
- Λώλης Δ., Αντωνάκης Γ.:** *Εκτρώσεις και δημογραφικό πρόβλημα.*
9. **Λαμπίρης Ηλίας, Ζουμπούλης Π.:** *Επίπτωση των τροχαίων ατυχημάτων στη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας.*
10. **Μαρσέλος Μ.:** *Επίδραση των ψυχοτρόπων ουσιών στην αναπαραγωγική λειτουργία.*
11. **Μπενέτου Β., Τριχοπούλου Α.:** *Διατροφή και υπογεννητικότητα.*
12. **Λώλης Δ., Κаланταριδίου Σ.:** *Κάπνισμα και αλκοόλ: Επίδραση στην αναπαραγωγική λειτουργία.*
13. **Μαθιουδάκη Κ.:** *Οι επιπτώσεις της υπογεννητικότητας στα σχολεία.*
14. **Χασαπόπουλος Ν.:** *Το νέο στρατιωτικό δόγμα. Εφημερίδα "Το Βήμα", 25 Νοεμβρίου 2001.*
15. **Λυγερός Σ.:** *Όλες οι αλλαγές στις ένοπλες δυνάμεις. Εφημερίδα "Η Καθημερινή", 19 Νοεμβρίου 2000.*
16. **Λώλης Δ., Τσανάδης Γ.:** *Σεξουαλική διαπαιδαγώγηση.*
17. **Ράλλης Γ.:** *Απόδημοι Έλληνες.*
18. **Μητροπολίτης κ.κ. Ανθιμος:** *Συμβολή των παλινοστώντων στην αντιμετώπιση της υπογεννητικότητας.*
19. **Κουτσόπουλος Κ.:** *Προοπτικές.*
20. **Ρουσόπουλος Θ.:** *Συμβολή των Μ.Μ.Ε. στην αντιμετώπιση του προβλήματος της υπογεννητικότητας.*